

מכגש

לעבודה חינוכית-סוציאלית

גיליון מיוחד בנושא:

מכגשים טיפוליים וחינוכיים רגישי תרבות

עורך-אורח: **פרופ' אביהו שושנה**

כרך כ"ט • גיליון 53

תמוז תשפ"א – יוני 2021

יוצא לאור על ידי:

אפשר
עמותה לפיתוח שירותי רווחה וחינוך

בין הקליני לחברתי: האמונה בגלגול נשמות בקרב הדרוזים בישראל

מהא נאטור ואביוה שושנה

תקציר

האמונה בגלגול נשמות היא אמונה מרכזית וחשובה בעדה הדרוזית, ומלווה בתופעה שנקראת "נוטוק" (نطق), אשר משמעה היזכרות בגלגול הקודם ודיבור עליו. ניתן לראות בנוטוק יב תרבותי (cultural idiom) המהווה חלק בלתי נפרד מהשיח החברתי בעדה הדרוזית. ילדים החווים נוטוק מראים לעיתים קשיים רגשיים או התנהגותיים שונים. הורי ילדים אלה מגיבים בצורות שונות, הנעות בין קבלה ועידוד של הנוטוק ועד לניסיון השתקה של הסיפור או התעלמות ממנו. על אף התגובות השונות כלפי הנוטוק, הוא מהווה בשיח המקומי מודל מסביר (explanatory model) לתופעות שונות. המחקר שעליו מבוסס מאמר זה עסק במטפלים דרוזים (פסיכולוגים ועובדים סוציאליים), אשר נחשבים למטפלים בני מיעוט (minority therapists), ובהתמודדותם עם הנוטוק בקליניקה כשהכשרתם האקדמית מבוססת על ידע פסיכולוגי מערבי. כמו כן, המחקר שאף להבין לעומק את ההיבטים האישיים והחברתיים של הנוטוק, דרך ראיונות עם אנשים אשר חוו תופעה זו ועל ידי הבחנה בין סיפורים "פתורים", שבהם האדם הגיע לכדי איתור משפחתו מהגלגול הקודם, וסיפורים "פתוחים", שבהם לא היה ניתן לזהות את המשפחה הקודמת. דרך מקרה הנוטוק המחקר עוסק במפגש בין הפסיכולוגיה המערבית החילונית לבין האתנו-פסיכולוגיה הדרוזית, במשמעות של מפגש זה בהתמודדות עם ניבים תרבותיים בקליניקה ובהשלכותיו על טיפול רגיש תרבות.

מילות מפתח: דרוזים, גלגול נשמות, נוטוק, ניבים תרבותיים, מטפלים בני מיעוט, אתנו-פסיכולוגיה, רגישות תרבותית

מבוא

الله يعين المفارقين — אלוהים יקל על המתאבלים
الله يبعثله ام حنونه وي شفق — אלוהים ישלח לו אימא אוהבת ואב רחום
يمكن في جيل ثاني — אולי בגלגול אחר...

המשפטים האלה מוכרים בעדה הדרוזית ומקפלים בתוכם את האמונה בגלגול נשמות. הראשון נאמר לאחר לידת ילד או ילדה, המביאה שמחה רבה למשפחה, ומטרתו להזכיר את האבל של בני המשפחה מהגלגול הקודם, אשר איבדו אדם יקר (האדם שמת ונולד באותו רגע למשפחה אחרת) ולבקש מהאל לעזור להם להתמודד עם האבל והאובדן. המשפט השני הוא משפט הנאמר כדברי נחמה למשפחה המתאבלת על מותו של אחד מיקריו, ובו מאחלים לאדם המת להיוולד במשפחה אוהבת וטובה, והשלישי יש בו מן ההומור הכרוך באמונה זו, כפי שבנט (Bennet,

102, p. 2006), אשר חקרה דרוזים בסוריה, ציטטה בני משפחה שניסו לחמוק מביקור קרובת משפחה בדחיית המפגש לגלגול אחר.

דוגמאות אלה ממחישות את היות האמונה בגלגול נשמות דבר טבעי, יום-יומי, הקיים בשפה השגורה ומהווה חלק בלתי נפרד מתפיסת העולם של הדרוזים. תופעה הקשורה לאמונה בגלגול נשמות בקרב הדרוזים נקראת "נוטוק" (نطق). נוטוק הוא ניב תרבותי (cultural idiom) שמשמעותו היא "לספר" (הכוונה היא להיזכרות בגלגול הקודם ודיבור עליו).¹ האמונה בגלגול נשמות בקרב הדרוזים קיבלה התייחסויות מגוונות במחקר, אך עם זאת, חסרה התייחסות מספקת לשלושה היבטים משמעותיים בחקר תופעה זו: ההיבטים הפסיכולוגיים והתרפויטיים של האמונה בגלגול נשמות ותופעת הנוטוק, מושג העצמי של האדם החווה נוטוק ומאפייני נרטיב הנוטוק.

המאמר הנוכחי עוסק תחילה במטפלים דרוזים ובהתמודדותם עם הנוטוק בקליניקה. כמו כן, הוא עוסק בנרטיב הנוטוק, תוך הבחנה בין סיפורים "פתורים" לבין סיפורים "פתוחים". הראשונים הם סיפורים שבהם נודעה לאדם זהותו מהגלגול הקודם ואשר זכו ל"סגירה" נרטיבית וכללו לרוב מפגש עם משפחת הגלגול הקודם. לעומתם, סיפורים פתוחים הם סיפורי נוטוק שלא הושלמו, והזהות הקודמת נותרה לא ידועה.

מחקר זה הוא מחקר איכותני-פנומנולוגי, אשר כלל ראיונות עם שותפים שונים לשיח הנוטוק בעדה הדרוזית, במטרה להציג מגוון זוויות שישפכו אור על תופעה זו, השלכותיה ותרומתה להבנת תופעות תלויות תרבות. הראיונות עם המטפלים הדרוזים מלמדים על המפגש בין האתנו-פסיכולוגיה הדרוזית לבין הפסיכולוגיה המערבית הדומיננטית ועל סוגי השיח השונים בקליניקה. הראיונות עם הדרוזים אשר חוו נוטוק מצביעים על חוויה של חיים עם שני סיפורי עצמי. חוויה זו באה לידי ביטוי בתחושת המשכיות, התבוננות על העצמי מהיבטים שונים וחיפוש משמעות בתוך זיכרונות העבר לתופעות שונות המתקיימות היום. הדיון בסיפורים הפתורים לעומת הסיפורים הפתוחים מלמד אותנו על אודות התסריטים התרבותיים המתקיימים בעדה הדרוזית והמרחב הנרטיבי שאותו מאפשרת התרבות לחבריה וחברותיה. בנוסף להשלכות על הפרט שחוה תופעה זו, המאמר מצטרף למחקרים קודמים אשר עסקו בהשלכות התרבותיות-חברתיות של התופעה (לדוגמה Nigst, 2018; Bennett, 2006) ומרחיב את ההבנה בנוגע למעמד של האדם אשר חווה נוטוק.

מחקר זה עשוי לאפשר למטפלים, חוקרים ואנשי חינוך היכרות מעמיקה עם תופעת הנוטוק. כמו כן, המאמר כולל דיון על אודות תופעות תלויות תרבות, ניבים תרבותיים, מטפלים בני מיעוט, מושג העצמי, ונרטיב-העל בתרבות. מקרה הנוטוק ממחיש את החיבור בין הממד הקליני לחברתי ומערער על האוניברסליות של היחס

1 ניב תרבותי מורכב ממערכת ערכים, אסוציאציות, פרשנויות ואפיסטמולוגיות. מרכיבים אלה גמישים בהתאם לכל ניב, מותאמים בצורה ייחודית על ידי הפרט ומבנים את האופן שבו האדם חווה מצבים העומדים בפניו ונותן להם משמעות (Vanthuyne, 2003).

הקליני לניבים תרבותיים. הדרוזים חווים את הנוטוק כתופעה חברתית, המעידה על החיבור לזהות הדרוזית ומחזקת את הלכידות החברתית ואת תחושת השייכות, מרכיבים אשר בכוחם להעצים את הדרוזי המחזיק באמונה זו. במילים אחרות, המרכיב החברתי מעניק כוח לפרט, ולכן הניסיון לעסוק בנוטוק בכלים ומונחים קליניים בלבד חותר תחת ההיגיון החברתי של תופעה זו. במאמר הנוכחי נרצה להציג את הפנים השונים של הנוטוק בהקשר הקליני, לעומת ההקשר החברתי, ולדון במפגש בין שני מרחבים אלה.

רקע תאורטי

תופעות תלויות תרבות

תופעות תלויות תרבות הן תופעות ייחודיות המהוות חלק מהשפה ומתפיסת העולם של בני אותה התרבות ואינן ניתנות להבנה ללא התייחסות להקשר הרחב יותר שבו הן נטועות (Lambek, 1980). תופעות אלה מהוות צורות תקשורת מקובלות בתרבות, נחשבות לחלק בלתי נפרד מהמאפיינים של תרבויות אלה ולרוב אינן נחשבות לפתולוגיות (Cardena & Schaffler, 2018). עם זאת, חלק מתופעות אלה חלחל לשיח הפסיכיאטרי (קדרון, 2016) והפך להיות חלק מהדיון בתחום המחקר העוסק בפסיכיאטריה ופסיכולוגיה תרבותית (Nichter, 2010). בעת המעבר לשיח זה, תופעות אלה "זכו" במעמד חדש, וחלקן נקראו "תסמונות תלויות תרבות" (מרגולין וויצטום, 2009). בעוד מעמד זה מקנה סקרנות ותשומת לב מחקרית, המביאה איתה דיון מורכב ומתמשך בעניין רגישות תרבותית, ישנו חשש כי עצם ההגדרה מוציאה את התופעות מההקשר הרחב יותר ומעמיד אותן למבחן הקליני, כשהפעם הן מתורגמות לשפה אחרת, או כפי שכינתה אותה אברמוביץ' (Abramowitz, 2010): "עגה פסיכיאטרית".

יאפ (Yap, 1962) היה הראשון לתאר "פסיכוזות פסיכוגניות תלויות תרבות", מונח שקוצר לאחר מכן ל"תסמונות תלויות תרבות". תסמונות אלה נדונו תחת הגדרות שונות ותוארו כתגובות אפיזודיות ודרמטיות הייחודיות לקהילה ספציפית ומוגדרות מקומית כדפוסי התנהגות נפרדים. עם זאת, היו שטענו כי הגדרות אלה יצרו סוג ייחודי של תופעות הקיימות ומשפיעות רק על ה"אחרים", אנשים אשר על פי קריטריונים מסוימים נחשבים מחוץ ל"מיינסטרים". תסמונות תלויות תרבות נכללו לעיתים בדיונים על פסיכיאטריה תרבותית, ויש הטוענים כי הגדרתן היא שריד של מורשת מערבית אימפריאליסטית, שהעבירה תסמונות אלו תהליך מיסוד בהתאם לתפיסותיה (Sumathipala et al., 2004).

לפי מרגולין וויצטום (2009) ישנה קבוצה של הפרעות פסיכיאטריות הקשורות בצורה הדוקה לגורמים תרבותיים ומושפעות מהם, ולכן הן נקראות בספרות בשם "תסמונות פסיכיאטריות תלויות תרבות". אלה הפרעות שלא ניתן לסווג בהתאם לסיווג פסיכיאטרי קיים ומוכר המבוסס על הבנה של הפרעות פסיכיאטריות שכיחות בחברות מערביות. בסיווג מסוג זה, לרוב אין התייחסות מספקת למצבים שאינם שכיחים בחברות המערביות ואשר מופיעים בקרב אוכלוסיות בעלות

רקע תרבותי ייחודי. לפי לאוס (2015), בהגדרה זו מקופלת תפיסה הרואה את העולם במשקפיים מערביים, ומה שמשמע ממנה הוא שישנן הפרעות נפשיות אוניברסליות שאינן תלויות תרבות. הוא סבר כי ישנה סתירה פנימית בהכרה שהסבל הנפשי מעוצב על ידי מעגלים חברתיים ותרבותיים ובזמן-החזקה בעמדה שהסבל המערבי הוא אוניברסלי.

השינויים האחרונים ב-DSM-5 הביאו לזניחת המונח "תסמונות תלויות תרבות", אך בחלקים רבים בעולם עדיין נעשה בו שימוש (Ventriglio et al., 2016). קירמאייר (Kirmayer, 2001) טען כי מושגים ישנים של תרבות כמערכות עצמאיות פינו את מקומם לתפיסת העולמות התרבותיים בתור מבנים משתנים וזמניים הנובעים מאינטראקציות בין יחידים, קהילות, אידאולוגיות ופרקטיקות מוסדיות. ההקשר החברתי-תרבותי משפיע על הגדרת המצוקה, תפיסת התסמינים ואף קביעת האבחנה ודרכי הריפוי המקובלות. אלה יכולות להיות מנוגדות או שונות מהדרך המערבית הביו-רפואית. קדרון (2016) ציינה שיש לשקול את גבולות התרגום ואת הרלוונטיות של ערכי האמת האוניברסליים העומדים בבסיס האקסיומות הביו-רפואיות, בהתייחס לבריאות פיזית ונפשית. לא ניתן להסתפק בכך שאנתרופולוגים או מטפלים ילמדו "שפות תרבותיות" חדשות של סבל; במקום זאת, יש לשקול לתת מקום לחלופות התרבותיות של טיפולים מסוג אחר. הדבר דורש מעבר להכרת שפה חדשה, ללמוד ולכבד את התוקף, ההיתכנות והיעילות של מערכות משמעות ושיטות טיפול שונות.

המאמר הנוכחי עוסק באמונה בגלגול נשמות ובחווית הנוטוק, אשר נחשב אצל הדרוזים לתופעה נורמטיבית ומקובלת, הכוללת היבטים אישיים, חברתיים ודתיים.

הדרוזים

העדה הדרוזית בישראל מהווה מיעוט דתי בתוך המיעוט הערבי (Halabi, 2014). המיעוט הדרוזי פועל על פי הקודים התרבותיים של החברה הערבית הקולקטיבית וחולק נורמות וערכים משותפים (ג'ראסי, 2013), ובזמן-החזקה הוא מתמודד עם שינויים ודילמות של הגדרת זהות בתוך מציאות חברתית-פוליטית מורכבת (Halabi, 2014). לצד המאפיינים התרבותיים-חברתיים המשותפים לשאר בני החברה הערבית, הדת והאמונה הן מרכיבים המאפיינים את העדה הדרוזית ויוצרים את זהותה הייחודית (Dana, 2009). למרות התמורות והשינויים שאותם עוברת העדה הדרוזית, הדרוזים עדיין חיים בחברה קולקטיבית וקשורים למשפחה המורחבת ולמעגל העדתי הרחב יותר, המגדיר עבורם נורמות וערכים חברתיים (חסן, 2011). האמונה הדרוזית צמחה במצרים בתחילת המאה האחת עשרה, ושערי האמונה נפתחו בפני המאמינים בשנים 1017–1043 (דנה, 1998). המיעוט הדרוזי במזרח התיכון שמר על אופיו במשך קרוב לאלף שנה, וזאת בשל נעילת שערי הדת – אי-קבלת מאמינים חדשים, איסור על נישואין מחוץ לעדה והתיישבות הדרוזים באזורים הרריים. כל אלה חיזקו את בדלנותם של הדרוזים והביאו להתפתחותה של חברה כפרית, פטריארכלית ושמרנית (חסן, 2011).

האמונה בגלגול נשמות בקרב הדרוזים

מרבית הדרוזים, דתיים וחילוניים, מאמינים בגלגול נשמות (تقمص – תכמוס) (Littlewood, 2001). הם מאמינים שהאל ברא את הנשמות במספר קבוע. בשלב מסוים לבשו הנשמות גוף של בני אדם, כמו בגדים שפושטים ומחליפים עם המוות (סאלח, 1998). על פי אמונה זו, בכל אדם קיים יסוד גשמי (הגוף) ויסוד רוחני (הנשמה). עם הפטירה, הגוף הגשמי מתכלה, ואילו הנשמה עוברת מיד מגוף לגוף ומחליפה צורה (פלאח, 2000), תוך שמירה על המגדר ומעבר לישות אנושית בלבד, (גלגולים אלה מתקיימים בתוך העדה, כלומר הדרוזי ממשיך להתגלגל בתור דרוזי (Bennett, 2006). הדרוזים מאמינים כי דרך גלגול נשמות מתאפשר לאדם להתנסות בכל המצבים האפשריים, הטובים והרעים, כחלק מהצדק האלוהי, עיקרון זה מביא לאמונה בקיום מאזני הצדק באחרית הימים, להרגשת שוויון ולתחושת אחווה בין בני העדה (Natour & Hasson, 2001). פרג' (2006) טען כי בשל היות עיקרון זה מהותי באמונה הדרוזית, אורח החיים המעשי של החברה הדרוזית מושפע ממנו: בשל היעדר חשיבות הגוף, טקסי הקבורה מינימליים, ואין צורך במצבות. על האם המתאבלת לזכור את שמחתה של האם היולדת, וזו צריכה לזכור את אבלה ויגונה של האם המתאבלת. חשיבה זו יוצרת תחושה של שותפות גורל ומביאה להשתתפות סוחפת בהלוויות ובשמחות. פלאח (2001) ציינה כי האמונה בגלגול נשמות מקבלת לגיטימציה ותיקוף מחדש באמצעות הקשבה לזיכרונותיהם של דרוזים אשר משתפים את סביבתם בקטעי זיכרונות מגלגול קודם, תופעה אשר נקראת – נוטוק.

תופעת הנוטוק

תופעת הנוטוק רווחת בקרב הדרוזים, ומשמעה היזכרות בגלגול הקודם ודיבור עליו. לפי הדרוזים, הנוטוק מתרחש בדרך כלל בילדות, לרוב כתוצאה ממוות טרגי, וניתן להיזכר בעיקר בגלגול האחרון (Littlewood, 2001). הילד או הילדה הצעירים מתחילים להזכיר שמות או אירועים שאינם שייכים לסביבתם הקרובה (Haraldsson, 2012). לפעמים הם מגלים חרדות ופוביות שחייהם הקצרים אינם מצליחים להסביר בצורה משכנעת (Haraldsson, 2003). חלקם מגלים כישרונות יוצאי דופן בתחומים שטרם נחשפו אליהם (עראידה, 2015) או מראים התנהגויות וצורות משחק ייחודיות (Stevenson, 2000). ההורים של ילדים אלה מגיבים בצורות שונות; בעוד שחלקם מעודדים את הילד לספר, אחרים מעדיפים להשתיק את הסיפור (עראידה, 2015). ילדים אשר הוריהם מאפשרים לסיפורם להתגבש יכולים להגיע לכדי סיפור שלם, שבו לא רק יתבררו אירועי חייהם בגלגול הקודם, אלא הם אף יוכלו לזהות ולאחר את משפחתם מהגלגול הקודם וליצור איתה קשר (Nigst, 2018). האמונה בגלגול נשמות ותופעת הנוטוק בקרב הדרוזים נחקרו מדיסציפלינות והיבטים שונים. להלן תיאור השיח המקצועי על אודות תופעה זו.

הנוטוק בשיח הפסיכולוגי והפסיכיאטרי

הספרות על ההיבטים הרגשיים והנפשיים של האמונה בגלגול נשמות ותופעת הנוטוק בקרב הדרוזים אינה רבה, אך היא מגוונת ומציגה היבטים שונים, לעיתים סותרים, המצביעים על חשיבות הנושא והצורך במחקרים נוספים. דוורי (Dwairy, 2006) התעניין בהיבטים הפסיכולוגיים והחברתיים של תופעת הנוטוק. הוא הציג ראיונות עם אנשים שחוו נוטוק וקרובי משפחותיהם ומצא כי חלק מהמראיינים תיארו בעיות רגשיות והתנהגותיות בילדות, אך גדלו להיות בוגרים מתפקדים שמקיימים אורח חיים רגיל. ההסבר שלו לרגיעה זו קשור לתהליך חיפוש הסיפור של הגלגול הקודם, תהליך שבו ההורים לוקחים חלק פעיל, והוא מלווה בתגובה חיובית ועוטפת של משפחת הגלגול הקודם, מה שיוצר סדר חדש בחייו של הילד ואצל הוריו. התפתחויות משמעותיות אלה בחיי הילד והמשפחה משרתות ברמה לא מודעת את הצרכים של הצדדים השונים, ובכך יכולה להיות להם השפעה תרפויטית על בעיות פסיכולוגיות מסוימות. מאחר שדוורי תפס את התופעה בתור אימוץ רמזים סביבתיים על ידי הילד לבניית הנרטיב, הוא סבר כי ייתכן שילדים שחוו נוטוק רגישים יותר לסוגסטיה ודיסוציאציה. לדעתו, אם ימצא קשר עם דיסוציאציה, כדאי יהיה לחקור אם ישנו קשר גם בין גלגול נשמות לבין התעללות בילדים, בשל הקשר החזק שנמצא בין חוויות דיסוציאטיביות לבין התעללות בילדים. ניגסט (Nigst, 2008) הצביע בעיקר על קונפליקטים וראה במקרי נוטוק מקרים של שייכות קונפליקטואלית. הילד שחווה נוטוק יכול במידה מסוימת לקחת שוב את המקום של האדם מהגלגול הקודם. אף על פי שהדבר יכול להוביל ליצירת קשרים חיוביים ומתמשכים בין המשפחות, יכולים להופיע גם קשיים. ניגסט התייחס למשל לאפשרות שהמשפחה הנוכחית אינה מעוניינת שהילד ישתייך למשפחה אחרת ולכאב הצפוי לאם שמרגישה כי ילדה הפך להיות בנה של אם אחרת. בנוסף, הוא הזכיר את החשש מדחייה מצד משפחת הגלגול הקודם.

עראידה (2015) הציגה ממצאים דומים, בעקבות ראיונות שערכה עם אימהות לילדים שחוו נוטוק. בנוסף, היא תיארה את הפרופיל של הילד, הכולל מאפיינים שעלולים להוות לעיתים אתגר בפני ההורים. היא דיווחה שהורים אשר פנו לעזרת השירות הפסיכולוגי-חינוכי נתקלו בתגובות שונות. היו הורים שדיווחו על יחס חיובי, שנתן להם תחושה שהם מובנים, ועל כך שהציעו להם להכיל את הילד מבלי לנתק אותו בכוח מהזיכרונות של הגלגול הקודם, לגלות אמפתיה והכלה, להדגיש את הכוחות והכישורונות של הילד ולמצוא פתרונות נקודתיים. במקביל, כאשר התגובות של המטפלים כללו התעלמות מהנוטוק, הצעה לנתק את הילד מהגלגול הקודם גם כשהוא לא מוכן לכך וחוסר ידע על התופעה ואי-הבנה שלה, הדבר גרם להורים לתסכול ולתחושה שהם לבד בהתמודדות. יש לציין כי במחקר הנ"ל חלק מההורים העדיפו לנתק את הילד מהגלגול הקודם, לא מתוך דחיית הסיפור, אלא במטרה שהילד יחוה הקלה. הניתוק נעשה בעיקר דרך ניסיון להימנע מדיבור על הנושא, ובמקרים מסוימים הדבר היה יעיל והביא להקלה ולדעיכת הזיכרונות.

חוקרים אחרים התעניינו במפגש בין פסיכיאטריה לתרבות ותיארו מקרים של טיפול בפונים דרוזים שהמצוקה שלהם הייתה קשורה לאמונה בגלגול נשמות (Daie et al., 1992; Iancu et al., 1998). איאנקו ועמיתיו (Iancu et al., 1998) ציינו כי במקרים נדירים, האמונה בגלגול נשמות יכולה להיות קשורה לפסיכופתולוגיה. החוקרים הדגישו כי לתרבות יש חשיבות בהערכה הקלינית של פסיכוזות והפרעות אורגניות. אמונות תרבותיות יכולות לגרום להופעת תסמינים "לא רגילים", ומטפלים שאינם מכירים את הניבים המקומיים של מצוקה עלולים לאבחן מטופלים מסוימים, בטעות, כפסיכוטיים. הם סיכמו שגלגול נשמות הוא אתגר דיאגנוסטי הדורש הבנה מעמיקה של התרבות והאמונה.

במאמרם של מרגולין וויצטום (2009) מופיעה סקירה של תסמונות נפשיות תלויות תרבות, ואחת מהן קשורה לאמונה בגלגול נשמות. לפי המחברים, הדרוזים רואים באמונה בגלגול נשמות חלק חיוני מהזהות הדרוזית. הזיכרון של גלגול קודם נתפס בעדה בצורה חיובית וכולל לעיתים פגישה עם קרובי משפחה מהגלגול הקודם. ניתן לראות מצבים אלה של גלגול נשמות כמקבילים לטרנס לא-איחוזי, המקבלים את הלגיטימציה של המסגרת התרבותית.² הם הציגו דוגמאות מהספרות שבהן הופיעו תסמינים נפשיים על רקע האמונה בגלגול נשמות וצינו כי החזות של גלגול נשמות משמשת כתיוג חיובי, זאת לעומת הפרעה נפשית, המתקשרת לתווית שלילית.

נוטוק, בעיני הדרוזים, הוא תופעה שכיחה עם השלכות אישיות, בין-אישיות וחברתיות. ייתכן כי במהלך הניסיון להסביר את האמונה בגלגול נשמות ואת תופעת הנוטוק במונחים פסיכולוגיים ופסיכיאטריים, מרכיבים משמעותיים עלולים ללכת לאיבוד. טיפול רגיש תרבות טומן בחובו אתגרים עבור המטפל שאינו בן התרבות, אך ניתן אולי לטעון שאתגרים אלה ואחרים הם גם נחלתם של מטפלים בני התרבות. מטפלים אלה פונים למוסדות השכלה המתבססים על ידע מערבי-חילוני, והם נאלצים להחזיק ב-זמנית שני עולמות ידע שונים. האם הדבר מעמיד אותם באתגר או קונפליקט? המאמר הנוכחי ידון בכך בתוך הקשר ייחודי שבו המטפל הדרוזי פוגש את המטופל הדרוזי ביחס לתופעה מרכזית בעדה, המשותפת לשניהם, אך אינה זוכה להכרה בתאוריות המערביות הדומיננטיות. חשוב לציין כי המחברים אינם מעדיפים שיח אחד על פני האחר, אלא מבקשים להבין מה קורה במפגש ולעיתים אף את החיכוך בין סוגי שיח שונים אלה, דרך המקרה של הנוטוק. יתרה מזאת, על מנת להציג תמונה רחבה יותר, המאמר הנוכחי יוצא מגבולות הקליניקה ובוחן את התופעה מנקודת מבטם של דרוזים אשר חוו נוטוק ומחזיקים למעשה בשני סיפורי חיים.

2 טרנס לא-איחוזי בא לידי ביטוי בכך שהאדם שנמצא בטרנס חווה קשר עם ישות או ישויות על-טבעיות באמצעות שמיעה, ראייה או דרכים אחרות. החווה טרנס לא-איחוזי מתכוון לחוויה זו על ידי כך שהוא לומד למה לצפות וכיצד לפרש את מה שיחוש ויחווה (מרגולין וויצטום, 2009).

שאלות המחקר

- א. האם הנוטוק עולה בקליניקה, וכיצד? כיצד מתמודדים המטפלים הדרוזים אם הם פוגשים את הנוטוק בפרקטיקה הטיפולית?
- ב. האם ישנם הבדלים נרטיביים ופנומנולוגיים בין סיפורי נוטוק שהושלמו ("פתורים") וסיפורים שלא הושלמו ("פתוחים")?

מערך המחקר

גישה מחקרית

על מנת לענות על שאלות אלה, נערך מחקר איכותני-פנומנולוגי ששאף להבין את תופעת הנוטוק לעומק ומהיבטים שונים. המחקר לא עסק בהוכחת התופעה, אלא ניסה להבין את השפעתה על אלה שחוו אותה, כפי שהיא באה לידי ביטוי בתפיסותיהם ובדבריהם. חוקרים איכותניים מכירים בייחודיות של מקרי המחקר ובתפקידם של ההקשרים בהבניית המציאות של האירועים הנחקרים (שקדי, 2003). המציאות, על פי חקירה זו, נתפסת באופן סובייקטיבי, על בסיסה של תרבות מסוימת ועל פי מושגיה וערכיה. תפיסה זו היא ביסודה תפיסה יחסית של המציאות, הגורסת שאין אמיתות אוניברסליות על העולם, וכי פרקטיקות חברתיות הן ייחודיות לזמן ולמקום (שלסקי ואריאלי, 2001).

על מנת להדגיש את אמינות הממצאים, מן הראוי לציין שהמחברת הראשונה היא דרוזית, וכי היא השתדלה לשמור לאורך המחקר על מבט קרוב, המאפשר לה מעצם היותה בת התרבות להכיר את דקויותיה, ומהצד השני, לאמץ מבט מרוחק, כזה המאפשר דיון אקדמי בהיבטיה הקליניים והחברתיים של התופעה. לצורך כך, החוקרת ניהלה יומן שדה שבו רשמה את חוויותיה, מחשבותיה ודעותיה (Morrow, 2005) והתבוננה עליהן לאורך כל שלבי המחקר. בנוסף, המחבר השני, שאינו בן התרבות, תרם לשמירה על איזון זה, ועמדתו המחקרית אפשרה דיאלוג פרשני בין החוקרים.

במחקר הנוכחי נעשה שימוש בניתוח לפי עקרונות התאוריה המעוגנת בשדה (grounded theory) (Strauss & Corbin, 1998), אשר מציעה להתחיל את המסע המחקרי בשאלות כלליות, ולא להתחייב מראש להשערות, נתונים או הסברים. לפי גישה זו, החוקר אוסף את הנתונים, מקדם, מנתחם, מברר קטגוריות ומבצע השוואות לקראת חשיפת השערות על בסיס הקטגוריות וביסוס הדיון התאורטי. בהמשך לכך, ניתוח הראיונות כלל זיהוי דפוסים וחזרות, חיפוש זהיר ושיטתי אחר הקשרים ומבנים, איתור קטגוריות מרכזיות שעלו מן הנתונים וחיפוש אחר מושגים ורעיונות בתוך קטגוריות אלו, על מנת לאפשר חיבור ודיון עם הספרות המחקרית והתאורטית הקיימת.

הליך המחקר

המחקר קיבל את אישור ועדת האתיקה באוניברסיטת חיפה. הראיונות התקיימו במהלך שנת 2018. המחברת הראשונה פנתה לאנשי מקצוע דרוזים מתחומי

הטיפול – פסיכולוגיה ועבודה סוציאלית. כמו כן רואיינו שני מטפלים אלטרנטיביים, המציעים טיפולים רוחניים או גישות ייעוץ שונות. תחילה הפנייה הייתה למטפלים שהחוקרת הכירה או בעזרת קשרים אישיים. דרך מטפלים אלה היא יכלה להגיע למרואיינים נוספים, באמצעות דגימת כדור שלג (Berg, 1998). כמו כן, היא פנתה לאנשים אשר חוו נוטוק, ודרכם, כמו גם דרך אנשים אחרים בקהילה, יצרה קשר עם משתתפים נוספים. המרואיינים חתמו על טופס הסכמה מדעת שבו הובטחה שמירה על סודיות ואנונימיות. כמו כן, הוצע למרואיינים אשר חוו נוטוק לפנות לעובדת סוציאלית דרוזית, אם ההשתתפות במחקר תעלה קושי או מצוקה כלשהם. הראיונות התקיימו בבתי המשתתפים או בחוץ, על פי העדפת המרואיינים, ונמשכו בין 30–180 דקות, הוקלטו, (למעט ריאיון אחד שבו המשתתף ביקש לא להקליט, אך נרשמו הערות במהלך הריאיון ובתומו) ולאחר מכן תומללו על ידי הכותבת הראשונה, תוך תרגום מהשפה הערבית לעברית. יש לציין כי טושטשו כל הפרטים אשר יכולים להוביל לזיהוי המשתתפים.

אוכלוסיית המחקר

במחקר זה השתתפו שלוש קבוצות של מרואיינים. בקבוצה הראשונה רואיינו 18 מטפלים דרוזים – 16 פסיכולוגים ועובדים סוציאליים ושני מטפלים עם הכשרה אלטרנטיבית. בקבוצה השנייה רואיינו 23 בוגרים דרוזים (גילאי 18 ומעלה, 15 נשים ושמונה גברים) אשר להם סיפור נוטוק פתור, ובקבוצה השלישית רואיינו 11 בוגרים דרוזים (גילאי 18 ומעלה, שש נשים וחמישה גברים) עם סיפור נוטוק פתוח. בשתי הקבוצות האחרונות נכחו לעיתים בן משפחה או בת משפחה מהגלגול הנוכחי והשתתפו בריאיון.

ממצאים

מערכי ההסבר של המטפלים

הראיונות עם המטפלים הדרוזים הניבו ממצאים שונים, הן לגבי הצורות שבהן הנוטוק עולה בקליניקה והן לגבי השפה והפרקטיקות במפגש עימו.³ מטפלים רבים אמרו שהם מאמינים בגלגול נשמות ובתופעת הנוטוק, וכולם גילו הבנה מעמיקה לתופעה ולביטוייה בעדה הדרוזית. מתוך הראיונות עלה כי הנוטוק אינו סיבה שכיחה לפנייה לטיפול פסיכולוגי או ייעוץ. רק מחצית מהמטפלים פגשו את הנוטוק בקליניקה, והוא עלה בעיקר על ידי הורים בתור הסבר לקשיי ילדיהם. ד' תיאר את הופעת הנוטוק בקליניקה:

משתמשים בנוטוק כהסבר לקושי הנפשי שהם סובלים ממנו, במיוחד כשמגיעים הורים. לבן שלהם יש בעיות נפשיות, פחדים בעיקר, וכשמנסים לבדוק מאיפה הפחדים האלה,

3 הממצאים הבאים מתייחסים לדברים אשר עלו בראיונות עם הפסיכולוגים והעובדים הסוציאליים הדרוזים. ההשוואה למטפלים האלטרנטיביים מופיעה בקצרה בהמשך. לכן, כאשר נכתב "המטפלים", הכוונה היא לפסיכולוגים ולעובדים סוציאליים. כאשר הכוונה למטפלים האלטרנטיביים הדבר צוין במפורש.

מהם הפחדים האלה והדאגה והמתח שהילד נמצא בהם, אומרים: "הוא נאטק" ... אז משייכים את הפחד של הילד כאילו לחיים הקודמים.⁴

השפה שבה המטפלים דיברו על הנוטוק בקליניקה נעה בין השפה הרווחת בתרבות, זו הרואה בנוטוק מודל מסביר לתופעות שונות, ועד לשפה זרה לתרבות, אשר שמה את הנוטוק בצד ועושה שימוש בשפה המושאלת מתאוריות מערביות. מרבית המטפלים דיברו בשפה "היברידית", המנסה להחזיק בשפה המקומית ובשפה המקצועית בו-זמנית. התיאור שלהם כלל לעיתים קרובות דילמה או קונפליקט אשר ביטאו את הקושי להחזיק את שתי השפות, כפי שהדבר מוצג בדבריה של מ':

קודם כול אני מקבלת ומקשיבה עד הסוף, ולא מכחישה או אומרת שזה לא קיים, לא שופטת בכלל בכלל בכלל, כי זה חלק מבניית הברית, ובאמת זה הסיפור שלהם, כל אחד והנרטיב שלו, וככה זה נותן להם הסבר ו... אבל בסדר... לפעמים, כשאני מקבלת דבר כזה ומכילה אותו, והם רואים זאת... אבל בכל זאת, בואו נראה את הדברים שיש לנו שליטה עליהם... כאן ההתלבטות היא עד כמה אאזן בין לתת לסיפור שלהם משקל לבין בואו נראה את התהליכים הפסיכולוגיים שמתרחשים.

השפה שבה השתמשו המטפלים בקליניקה הובילה לפרקטיקות שונות, אשר נעו מעבודה עם הנוטוק והתייחסות ישירה אליו ועד השהייתו, שבאה לידי ביטוי במיקוד ב"כאן ועכשיו" או בחיפוש הסברים חלופיים. הדוגמאות הבאות מתארות פרקטיקות אלה.

עבודה עם הנוטוק

מטפלים אחדים הציגו דוגמאות של פרקטיקות העוסקות ישירות בנוטוק, תוך הכרה בו כסיבה לגיטימית לקושי של הילד והתייחסות לרכיביו בתור מוקד ההתערבות, כפי שמופיע בדבריה של ג' (פסיכולוגית):

לתת את כל הלגיטימציה לרגשות של הילד, כשהילד מרגיש רצון להיות עם ההורים האחרים – להגדיר באיזה מסגרת. אתה יכול לבקר אותם למשל פעם או פעמיים בשבוע... לתת מקום לילד להביא את ההתלבטויות שלו, הפחדים... ייתכן שהילד יחווה גם קונפליקט נאמנות... לשים את הדברים על השולחן, לתת לו לגיטימציה שגם אם אתה איתם שם, אנחנו ממשיכים לאהוב אותך ואתה עדיין הבן שלנו, וגם אם אתה איתנו, הם ממשיכים לאהוב אותך כפי שאהבו אותך בעבר.

ג' נתנה לגיטימציה לנוטוק ועסקה בקונפליקט שהילד יכול לחוות בהשתייכות לשתי משפחות. היא גם סייעה למשפחה להכיל את הילד ולהגדיר גבולות ברורים למערכת היחסים עם משפחת הגלגול הקודם. לעומת זאת, רוב המטפלים נעו מעבודה עם הנוטוק לפרקטיקות שאומנם עשויות להיות יעילות, אך הן מרחיקות אותו.

השהיית הנוטוק

לעיתים קרובות המטפלים הציגו להתמקד ב"כאן ועכשיו", כלומר במציאות הנוכחית. פרקטיקה זו מעניינת, מאחר שהנוטוק מתרחש בשני ממדים של זמן

4 נאטק – האדם שחווה נוטוק (נאטק – זכר, נאטקה – נקבה).

ומקום. בהתמקדות ב"כאן ועכשיו" הייתה בחירה של המטפלים להתמקד בהווה. כך תיאר זאת ס':

במקרה של ילד שמגיע בגלל הפרעה רגשית על רקע נוטוק, לא מתערב באמונה, הדגש העיקרי יהיה על זה שהוא היום ילד שיש לו צרכים רגשיים, פיזיים ואחרים כילד, ולאפשר לו להתפתח בתור ילד רגיל. הייתי מדגיש את האחריות של ההורים בגלגול הנוכחי ושם את הדגש על "כאן ועכשיו".

חיפוש אחר הסברים חלופיים

לאחר שהקשיבו לדברי ההורים, שהסבירו את קשיי הילד כנובעים מנוטוק, המטפלים ביקשו למצוא הסברים פסיכולוגיים לקשיים אלו. הפרשנות שלהם הייתה מעוגנת בתאוריות פסיכולוגיות מערביות. ניתן לראות זאת לדוגמה בדברי ד':

לא כל אחד שחווה נוטוק יש לו בעיות נפשיות או יש לו פחדים. האם יכול להיות שיש סיבה נוספת לפחדים האלה, למשל, ואז אני ניגש לקשר... אם זה ילד קטן, אז אני מנסה לבדוק מה קורה בין הילד להורים בקשר ביניהם, מה קורה לאם, לאב מבחינה פסיכולוגית, איך האווירה בבית, מה מצב התלות בין הילד להוריו, עד כמה הילד מרגיש ביטחון או לא... מבחינתי, אלה הסיבות לבעיות הנפשיות.

ד' הקשיב לסיפור הנוטוק, אך לאחר מכן הוא בחן את הסיבות האחרות שיכולות היו להיות, לפי תפיסתו המקצועית, בבסיס הקושי של הילד. ייתכן שיש בהשהיית הנוטוק באמצעות הפרקטיקות של מיקוד בהווה וחיפוש הסברים חלופיים היגיון טיפולי רב, שיש לברר במחקרי המשך; זאת בעיקר בשל המורכבות הטמונה בסיפורי הנוטוק (Nigst, 2019a). עם זאת, לא ניתן להתעלם מכך שמעטים בחרו לעבוד עם הנוטוק, ומכך שפרקטיקות אלה שונות מהשיח החברתי היום-יומי בעדה הדרוזית, אשר מקבל אותו, מוצא בו הסבר לתופעות שונות ומכיר בדואליות בין העבר להווה. דרכים אלה שונות גם מהפרקטיקות אשר הציעו שני המטפלים האלטרנטיביים, הדומות יותר לאתנו-פסיכולוגיה הדרוזית וכללו נרמול הנוטוק, הפניה לדת ולאמונה, התייחסות למפגש עם סיפור הגלגול הקודם, הבלטת הייחוד של הילד שחווה נוטוק ושימור הדואליות.

ניתן להבין לעומק את השפה ה"היברידית" ואת פרקטיקות השהיית הנוטוק כאשר מתבוננים על האתגר שאיתו מתמודדים המטפלים הדרוזים. נראה כי הנוטוק מעמיד אותם בקונפליקט מורכב: אין להם לגיטימציה פנימית-חברתית לדחות אותו, ואין להם לגיטימציה חיצונית-מקצועית לקבלו. הציטוטים הבאים מתארים את שני צדדיו של קונפליקט זה. מ' התייחסה לקושי שלה כדרוזית בדחיית הנוטוק כאשר הוא עולה בקליניקה: "במקום הזה הדבר רגיש... הנושא רגיש קצת, כי הוא דתי, הוא לא סתם אמונה או מנהג... יש הבדל, יש כאן אמונה ויש מרכיב דתי... זה דבר קצת רגיש". א' תיאר את היעדר ההתייחסות לאמונה בגלגול נשמות במהלך לימודיו באוניברסיטה: "למדתי שלוש שנים באוניברסיטה בעבודה סוציאלית, ואף פעם לא התייחסו... אולי רק פעם אחת הנושא עלה, שמפרשים, נותנים פרשנות לנוטוק כדבר שקשור להזיות, בעיות נפשיות..."

בנקודה זו הכותבים רוצים לטעון כי קונפליקט שפות זה יוצר, מעבר לפרקטיקות שהוצגו קודם, מעמד חדש בקרב המטפלים, שניתן לקרוא לו "זר בן תרבות"; זהו מטפל המכיר מקרוב את הנוטוק, מדבר את השפה התרבותית ומכיר את הדקויות של התופעה, אך מדבר בשפה אחרת כשהיא מופיעה בקליניקה, שפה השונה משפת תרבותו ודומה יותר לזו שהופיעה במאמרים בפסיכיאטריה ופסיכולוגיה שהתייחסו לאמונה בגלגול נשמות (Daie et al., 1992; Dwairy, 2006; Iancu et al., 1998). מאמרים אלה אומנם מבטאים רגישות תרבותית לתופעה ולאמונה, אך בו-זמנית היה בהם חיפוש אחר הסברים חלופיים ומיקוד ב"כאן ועכשיו", תהליך, שעל אף הניסיון לעשותו מתוך רגישות תרבותית, יש בו חשש מכפייה של השפה הפסיכולוגית על השפה המקומית. ההקשר המקצועי של המטפלים הדרוזים יכול להסביר במידה רבה את נטייתם לשים את הנוטוק בצד. נראה כי תופעות כמו הנוטוק מאתגרות את המטפלים בני העדה ומחוצה לה ומקשה על הראשונים להיעזר בידע התרבותי שלהם. על מנת להבין לעומק קונפליקט זה, יש לזכור שהמטפלים הדרוזים ממשיכים ברובם להתגורר בין בני העדה וחשופים לסיפורי הנוטוק ולאמונה בגלגול נשמות כחלק מהשיח החברתי היום-יומי. הממצאים אשר עלו מהראיונות עם אנשים המחזיקים סיפורי נוטוק פתורים וסיפורים פתוחים מחדדים את המשמעות של הנוטוק בחיי הדרוזים.

סיפורי נוטוק

סיפורי הנוטוק במחקר זה הופיעו בדרך כלל בילדות ותאמו את הפרופיל שתואר עד כה בספרות (לדוגמה עראידה, 2015; Stevenson, 2000). להלן התייחסות לחווית החיים עם סיפורי נוטוק פתורים ועם סיפורים פתוחים.

סיפורי הנוטוק הפתורים

בסיפורים אלה המפגש עם משפחת הגלגול הקודם תואר לרוב כמפגש חיובי ומרגש, הזכור היטב לאדם שחווה נוטוק ולבני משפחתו. לעיתים אנשים תיארו חוויה של "מבחן" וצינו כי נשאלו שאלות, בעיקר מצד בני משפחת הגלגול הקודם, על מנת שיוכיחו שהם אכן הגלגול של האדם המת שהם טענו שהם. חלק מהמראיינים תיארו קשיים ותחושה של חיים בשני עולמות. סיפורים אלה כללו תיאור של "קריירת חיים" המתחילה לרוב בילדות מורכבת ומאתגרת, המלווה בתחושת הקלה לאחר המפגש עם משפחת הגלגול הקודם. בגיל ההתבגרות המשיכו להתקיים מפגשים עם המשפחה הקודמת, אך לצידם עלתה לעיתים תחושה של משא חברתי ורגשות של מבוכה, למשל במקרה של ילדות אשר חוו נוטוק והפכו לנערות שנדרשו לשמור על נורמות חברתיות של צניעות מול בני המשפחה הקודמת. המבוכה קשורה לכך שהגברים אשר היו בני משפחתה של הנערה בגלגולה הקודם, נחשבו כעת לגברים זרים שהיה עליה לנהוג איתם בהתאם לציפיות החברתיות בתחום יחסי נשים וגברים. תקופת הבגרות התאפיינה בעיקר בשכחה של הזיכרונות, מיקוד

בגלגול הנוכחי והתרחקות ממשפחת הגלגול הקודם. עם זאת, הקשר נשמר, בעיקר באירועים כמו חתונות והלוויות.

אם לאמץ את הגדרותיו של אריקסון (Erikson, 1968), בסיפורים הפתורים עלתה חוויית המשכיות וידיעה עצמית. אלה באו לידי ביטוי בהסבר תופעות בגלגול הנוכחי על רקע אירועים מהגלגול הקודם ותפיסת תכונות מסוימות של העצמי כקבועות ועוברות בין הגלגולים. ר' תיארה זאת כך: "אני יכולה רק להגיד לך דבר אחד, שאני היום יותר ויותר, עם הגיל, התחלתי להבין שיש המשכיות, ובמיוחד בדברים שעברו כמו חוט שוזר כזה, בין לבין".

ר' התייחסה למאפיינים אשר עברו איתה בין הגלגולים ותרמו לתחושת המשכיות והידיעה העצמית, כמו חיבתה לאומנות ותחושת הקרבה לדת. לצד זאת, בלטה חוויית הנוטוק בתור "חווייה טבעית" והיותה "ביוגרפיה טיפוסית" (Schutz & Luckmann, 1974) הזמינה לבני העדה. האדם אשר חווה נוטוק מחזיק למעשה בשני סיפורי עצמי המתקיימים בתקופות שונות (עבר והווה) ובהקשרים משפחתיים שונים. סיפור מסוג זה יכול להישמע לאוזניים "לא דרוזיות" כסיפור שיכול ליצור קונפליקט בין מרכיבי העצמי. עם זאת, החוויה האמית (emic) הפנומנולוגית של העצמי היא כזו של טבעיות וזרימה. כך למשל ב' תיאר את הדרך שבה דיברו בני משפחתו מהגלגול הקודם כאשר הציגו אותו מול מכר שלהם: "נכיר לך את ב', נאטק אבא שלנו ז'ל". עבור בני המשפחה אין סתירה בין היות ב' ילד צעיר לבין היותו אבא שלהם בגלגול הקודם. ח', בדבריה הבאים ייצגה את היות הנוטוק הגדרה מובנת מאליה ואת היחס הטבעי שלה ושל אחרים לתופעה. היא תיארה את תגובת בעלה כאשר סיפרה לו על הנוטוק: "כשבעלי ידע, כשהייתי מאורסת, אמרתי לו: 'אנא נאטקה ואני הולכת ומבקרת את הילדים שלי...' וסיפרתי לו שיש קשרים חזקים ואנחנו מבקרים אחד את השני תמיד, והוא מאוד קיבל את זה". ניתן לראות כי מבחינת הדרוזים הנוטוק הוא חוויה טבעית ומובנת מאליה, הבאה לידי ביטוי בשפה ובשיח היום-יומי בעדה.

מלבד הערך האישי בסיפורי נוטוק, קרי תחושת המשכיות, הידיעה העצמית ותחושת השייכות הנובעת מהתאמה לביוגרפיה טיפוסית ומקובלת בעדה, עלה בראיונות פן חברתי משמעותי, שהתבטא בהפיכת האדם עם סיפור הנוטוק הפתור לטיפוס סימבולי (symbolic type) (Grathoff, 1970), אשר ממחיש ונושא בזהותו האישית את הזהות הדרוזית הקולקטיבית. לפי הנדלמן (Handelman, 1994), הטיפוס הסימבולי יכול לשרטט גבולות חברתיים ולאכוף ניהול "רגיל" של המציאות. הוא מאופיין בעקביות פנימית המשפיעה על הסדר החברתי ומעצבת אותו, במקום להיקבע על ידו. פ' תיאר זאת: "התכמוס [גלגול נשמות] הוא המקור, והנוטוק הוא המיקרו שמוודא את המקור, הוא הניסיון החי של הרעיון האבסטרקטי הזה". ב' הרחיב לגבי חשיבות הסיפור לעדה:

"זוהי חשוב מאוד [הסיפור], למה חשוב? זה כמו מסר, אני חושב מסר לנו כעדה... שאלוהים שלח אותי עם מסר מסוים מהגלגול הקודם שלי... הנאטק נושא איתו

סיפור אלוהי, לא סיפור שמישהו כתב או מספר, זה סיפור אלוהי שאת נושאת, כמו מסר, כדי להמשיך את ההרגלים והמנהגים של העדה שאת שייכת אליה". משמעות זו היא חשובה ומרכזית, וניתן לטעון כי היא מהווה עבור הנאטק הון תרבותי וסימבולי (Bourdieu, 1984) אשר מחזקים אותו ואת סביבתו ותורמים לתחושת השייכות והסולידריות של בני העדה. אלה בולטים עוד יותר בתקופה שבה העדה הדרוזית עוברת שינויים ותמורות, והשמירה על גבולותיה היא אתגר מתמשך (Dana, 2009).

סיפורי הנוטוק הפתוחים

נוסף על הסיפורים הפתורים, הכותבים התעניינו גם בסיפורים הפתוחים, אשר נקראים בספרות "לא פתורים" (unsolved) (Stevenson, 1990), ובחרו לקרוא להם "סיפורים פתוחים", על מנת לדייק בתיאור החוויה הפנומנולוגית של המרואיינים. על אף היותם סיפורים הכוללים סימני שאלה רבים, סיפורים שהזהות של הגלגול הקודם בהם אינה ידועה לאיש, הם העסיקו את המרואיינים בעיקר בילדות, אך בהמשך התאפיינו ב"מישוריות" (plateau) ולא כללו את התפניות והשינויים אשר אפיינו את הסיפורים הפתורים. כמו כן, הם נראו כסיפורים שקפאו בזמן, ולא התפתחו מעבר לדברים שעלו בילדות. קיפאון זה בא לידי ביטוי בסיפורה של א': "אני זוכרת הכי הרבה, איך שההורים שלי היו מספרים לי, כי את יודעת, הסיפור ממש לא התפתח עד הסוף... אני זוכרת, כל הזמן היו מספרים לי שהייתי מחזיקה דמויות קטנות, שתי דמויות ואומרת: 'רים ועלי'... כל הזמן היו שואלים אותי, והייתי אומרת: 'אלה הילדים שלי, רים ועלי', ולא הייתי נותנת לאף אחד לשחק בהם".

זיכרון הנוטוק במקרה זה נטול התפתחויות ומסתכם במאפיינים ההתנהגותיים בילדות ובמה שהוריה של א' סיפרו לה. ייתכן שסיפורים אלה נחשבים "חזקים" פחות מהסיפורים הפתורים בשל מיעוט הפרטים שבהם והיעדר המפגש עם משפחת הגלגול הקודם. עם זאת, הם אינם סיפורים המכילים תחושת מצוקה ממושכת או פגיעה באיכות החיים. כך למשל צ' תיארה את החוויה שלה: "זה לא משפיע על החיים שלי מאוד, אבל כמו שאמרתי לך רק העניין של דאגה אימהית – איך החיים שלהם [של ילדיה מהגלגול הקודם], מה הם עושים, איך הם מסתדרים... כלומר החיים שלי רגילים. אני חוגגת את החגים ונהנית מהאירועים השמחים... הדבר הזה אף פעם לא היה מעצור מבחינתי... לא, רגיל..."

אם היינו מפרשים תיאור זה מנקודת המבט של הסיפור המערבי-אמריקני "הטוב" (McAdams, 2008), המדגיש גאולה והגשמה עצמית ודוגל במציאת פתרונות והשלמת הסיפור, אפשר היה לתהות על היעדר המצוקה. הסיבה שהסיפור הפתוח אינו גורם למצוקה ואף נחשב לסיפור משמעותי בעדה הדרוזית היא היותו סיפור התואם את נרטיב-העל (master narrative) (Hammack & Toolis, 2015) הדרוזי, אשר גורס כי כל נשמה אנושית משלימה מעגלי חיים עוקבים כבני אדם שונים. כאשר אדם נפטר, הנשמה נודדת מיד לגופו של ילד שזה עתה נולד, ולרוב בני האדם אינם זוכרים את חייהם הקודמים (Nigst, 2018). הנרטיב הדרוזי כולל את התפיסה

שצדק אלוהי חוצה את גבולות הגלגולים, לכן הדברים מתנהלים בדרך שהם אמורים להתנהל, ולכל דבר יש משמעות (Nigst, 2019a); זאת בעוד שהנרטיב המערבי-אמריקני תר אחרי סיפורי גאולה ומתמקד באחריות המוטלת על הפרט, אשר מוערך לפי היכולת שלו להשתפר ולצמוח (McAdams, 2008).

בשל החיבור בין סיפורים קולקטיביים לבין רווחה נפשית, ניתן לציין בסיפורי הנוטוק הפתוחים שלושה מרכיבים אשר מאפשרים לנאטק לחיות איתם בשלום: (א) תחושת שייכות – היות האדם קרוב לאידאל הדרוזי, ומכאן ישנה הרשאה מבנית-תרבותית לחיות עם הספק; (ב) התפשרות תרבותית, משום שהנוטוק הפתוח עדיין קרוב ל"סיפור הטוב" ומשרת את המבנה הדרוזי; (ג) סובלנות נרטיבית – ניתן לטעון כי הלוגיקה הפנימית של הסיפור הפתוח הולמת את הלוגיקה של נרטיב-העל הדרוזי. העמימות מובנית בעקרון גלגול נשמות, לכן אין צורך לפתור את הסיפור הפתוח כדי לחיות איתו בשלום. רוב הדרוזים אינם זוכרים את חייהם הקודמים, והוודאות היחידה היא לגבי לידה מחדש בתוך העדה עם שמירה על המגדר. הנוטוק הפתוח הוא המקרה יוצא הדופן, ולכן הוא הופך את מי שמחזיק בו לטיפוס סימבולי. הרעיון שנשמות דרוזיות נשארות בתוך העדה, אשר מתבטא גם בסיפורים הפתוחים, לא רק מקל על חרדת המוות והחרדה שבהיעדר הידיעה לגבי העבר, אלא הופך את הקולקטיב הדרוזי למרחב סולידרי ורגשי (Nigst, 2019a). במובן זה, גלגול נשמות מחבר את הדרוזים כמשפחה החולקת גורל משותף (Halabi & Horenczyk, 2019), או כמו הכותרת שנתן אופנהיימר (Oppenheimer, 1980), אשר חקר דרוזים בישראל, לאחד ממאמריו: "We are born in each other's houses". העובדה שמדובר בקהילה סגורה, שאינה מקבלת מצטרפים חדשים, משמעותה תחושה חזקה של לכידות ושייכות לעדה. אימו של ו', אחד המרואיינים בעל סיפור נוטוק פתוח, התייחסה לסיפורי הנוטוק: "הדברים האלה [קורים] כדי לחזק את האמונה... איך אומרים אצלנו? תודה לאל שהאמונה חזקה... כמה שהמוות של אימא שלי היה קשה, אמרתי: 'הינה עכשיו היא בחיק אימה מרוצה ושמחה', זה מקרר את הלב... את אומרת הינה עכשיו אדם חדש וגוף חדש". הנחמה באמונה בגלגול נשמות יכולה להוות מרכיב תרפויטי משמעותי בהתמודדות עם אבל ואובדן (Littlewood, 2001; Somer et al., 2011).

דיון

המחקר הנוכחי עסק בניב התרבותי נוטוק, המהווה תופעה משמעותית ונורמטיבית בקרב הדרוזים. למרות האתגרים והקשיים שיכולים להתלוות לנוטוק, הוא אינו מהווה סיבה נפוצה לפנייה לטיפול פסיכולוגי. עניינו של המחקר שעליו מבוסס מאמר זה הוא במפגש בין השיח הקליני לשיח החברתי ביחס לתופעת הנוטוק. משום כך, המחקר כלל ראיונות עם מטפלים דרוזים על התמודדותם עם הנוטוק בקליניקה וכן ראיונות עם דרוזים אשר חוו תופעה זו. הפסיכולוגים והעובדים הסוציאליים הדרוזים אשר רואיינו הכירו היטב את השפה המקומית של הנוטוק, אך עם זאת נראה כי רבים מהם התמודדו עם קונפליקט כאשר פגשו את הנוטוק בקליניקה.

ישנם כמה יתרונות להיותו של המטפל בן התרבות, כגון: הכרה מקרוב של ההקשר שבו חיים המטופלים (Goode-Cross & Grim, 2016), הבנה מורכבת של קשייהם (Abu-Baker, 2018), השקפות עולם דומות (אלקרינאוי, 1998) והיכרות עם דרכי ההתמודדות הייחודיות לתרבות (זועבי וסויה, 2010). ישנם גם אתגרים הנובעים מההכשרה האקדמית והמקצועית. ג'ראסי (2013) התייחס למציאות הישראלית וטען כי במפגש הטיפולי עם מטופל המגיע מתרבות כמו התרבות הערבית, המטפל, שהתחנך באוניברסיטה מערבית או באוניברסיטה ישראלית שבה שלטת אוריינטציה מערבית, יכול למצוא את עצמו בקונפליקט, הן ברמה האישית והן ברמה הבין-אישית. המצב קשה עוד יותר עבור מטפלים המגיעים מהתרבות הערבית ולעיתים קרובות נמצאים בקונפליקט עם ערכי המקצוע המערביים. אתגר זה מצטרף להתייחסות המועטה במהלך הלימודים וההכשרה המקצועית לסוגיות שאיתן מתמודדים מטפלים בני מיעוטים (Goode-Cross & Grim, 2016), לדיון המצומצם בנושאים, כגון דת ורוחניות בפסיכולוגיה (Pargament & Saunders, 2007), ולקושי של הפסיכולוגיה המערבית לקבל פרקטיקות הנשענות על רוחניות ואמונות דתיות (Abu-Baker, 2018). אתגרים אלה באו לידי ביטוי בקרב המטפלים הדרוזים בניסיון להחזיק במקביל בשתי שפות – הקלינית והחברתית.

מיעוטים של המטפלים עבדו עם הנוטוק ישירות, בעוד חלקם הגדול העדיף להשהות את הנוטוק, תוך התמקדות ב"כאן ועכשיו" וחיפוש הסברים חלופיים. פרקטיקות אלה מעניינות במיוחד לנוכח הפער ביניהן לבין השיח בחברה הדרוזית על הנוטוק. הדת הדרוזית היא דת סודית, ורזי הדת ידועים רק לאנשי הדת, אשר מהווים מיעוט בעדה הדרוזית (Littlewood, 2001). ייתכן כי מציאות זו מחדדת את החשיבות של האמונה בגלגול נשמות ואת תופעת הנוטוק כמרכיבים עיקריים בהגדרת הזהות הדרוזית וביצירת תחושת השייכות לדת ולעדה (Halabi & Horenczyk, 2019).

אפשר שהמטפלים הדרוזים ניצבים בו-זמנית בין שני כוחות משמעותיים שלא ניתן להשתחרר מאחזתם, דבר שיוצר דיסוננס ומתח הגורמים להם לפעול כזרים המתייחסים לנושא ברגישות תרבותית, ולא כבני התרבות. המפגש בין שני התסריטים התרבותיים הללו (החברתי והקליני) כה חזק, שהוא מייצר, בנוסף לפרקטיקות שתוארו קודם, מעמד חדש – "זר בן תרבות". מעמד זה הוא ייחודי למטפלים הדרוזים ונובע מכך שאין להם אישור מקצועי לעבוד עם הנוטוק, ובו בזמן אין להם לגיטימציה חברתית-תרבותית להתנתק ממנו, דבר הדורש מהם "להמציא" יחס חדש כלפיו. ההכרה במעמד זה חשובה, מכיוון שהוא חורג מהעמדה הלימינלית המאתגרת שבה מצויים מטפלים בני מיעוט, ומדגיש את הצורך בכיוון מחקרי העוסק בזיהוי המפגש הייחודי של מטפלים בני מיעוט עם ניבים תרבותיים דומיננטיים.

הראיונות עם דרוזים אשר חוו נוטוק המחישו את הדומיננטיות של השיח החברתי ביחס לתופעה זו. סיפורי הנוטוק מסופרים בהקשרים חברתיים שונים בתוך הקהילה הדרוזית, שבה הדת, החברה והתרבות שזורים אחד בשני ואינם ניתנים להפרדה. ההתלהבות שבה מועברים סיפורי נוטוק מחזקת את הזהות הדרוזית

וכרוכה בתהליך הפיכת הסיפור מפרטי לקולקטיבי, והפיכת הנאטק, בעיקר זה עם הסיפור הפתור, לטיפוס סימבולי (Grathoff, 1970). למעמד זה חשיבות בשמירה על גבולות העדה בעידן של גלובליזציה ותמורות חברתיות.

הדיון בממצאי המחקר צריך להתחשב בהקשר החברתי-פוליטי שבו מתעצבת הזהות הדרוזית. המחקר הנוכחי נערך בקרב דרוזים החיים בישראל ומתמודדים עם קונפליקט מורכב בין הזהות הערבית לזהות הישראלית – מצד אחד הם מתמודדים עם ביקורת מצד החברה הערבית בשל השתלבותם בשירות הצבאי בישראל, ומצד שני הם אינם מתקבלים כפי שהיו רוצים בחברה הישראלית, מכיוון שישראל מוגדרת כמדינה יהודית (Halabi, 2014). חלבי והורנצ'יק (Halabi & Horenczyk, 2019) ראינו סטודנטים דרוזים בישראל ומצאו כי האמונה בגלגול נשמות מהווה מרכיב דומיננטי בזהותם. הם טענו כי אמונה זו מאפשרת לדרוזים לשמור על אחדותם לאורך ההיסטוריה ומעבר לגבולות גאוגרפיים ותרבותיים. לעומת זאת, בנט (Bennett, 2006), אשר חקרה גלגול נשמות בקרב הדרוזים בסוריה, מצאה כי לצד חיזוק תחושת הקרבה והשייכות בין הדרוזים, קיימת גם התנגדות מסוימת לאמונה. התנגדות זו הוסברה על ידי בנט כקשורה, בין היתר, לצורך של הדרוזים לשמור על סודיות הדת ולחשש מתווית שלילית עקב דחיית הרעיון של גלגול נשמות באסלאם. בנוסף, היא ציינה את האקלים הפוליטי שבו הממשלה מקדמת את האידאולוגיה שלפיה סוריה היא מדינה ערבית-מוסלמית מאוחדת, ודיון בנושאי דת והבדלים אתניים אינו רצוי. ניתן לשער כי מרכיבים אלה משפיעים על התפיסה העצמית של הנאטק בסוריה, בעיקר ביחס לעצמי החברתי. לפיכך, נראה שלמרות חוויית נוטוק דומה בקרב הדרוזים במדינות שונות, החוויה הפנומנולוגית של העצמי מושפעת מתנאים סוציו-פוליטיים. נראה כי בקרב הדרוזים בישראל מעמדו של הנאטק בתור טיפוס סימבולי הוא דבר חיובי ומהווה הון תרבותי.

המחקר הנוכחי מצביע על מורכבותו של הנוטוק והיותו ניב תרבותי שיש בו אתגרים, לצד משאבים פסיכולוגיים וחברתיים. בשל העובדה שהוא יכול להוות סיבה (אם כי לא שכיחה) לפנייה לעזרה מקצועית, חשוב להתייחס אליו ברגישות תרבותית ולקחת בחשבון את רבדיו השונים. בדיון ביחס לנוטוק בספרות הפסיכולוגית והפסיכיאטרית נעשה מאמץ לנקוט גישה רגישת תרבות, אשר מכירה בחשיבות האמונה בגלגול נשמות עבור הדרוזים. עם זאת, דיון זה משתמש במושגים מערביים, כגון: חוויות דיסוציאטיביות (Dwairy, 2006), אשליה גרנדיוזית והגנה נרקסיסטית פתולוגית (Iancu et al., 1998) או הפרעת חרדה מוכללת (Spivak et al., 1995), חיבור של אלו לנוטוק עלול להביא לפתולוגיזציה שלו. ייתכן שהפרשנות של הנוטוק מנקודת מבט מערבית כרוכה בהוצאתו מהקשר המקומי-תרבותי והפיכתו לניב של מצוקה (Abramowitz, 2010) או אבחנה פסיכיאטרית אחרת (Kidron & Kirmayer, 2019), העלולים להחמיץ את הערך והמשאבים שבסיפורים אלה.

באשר למטפלים הדרוזים, ייתכן כי הפרקטיקות אשר הוצעו הן יעילות, וישנה חשיבות במחקרי המשך על מנת לבדוק את הדבר. עם זאת, לא ניתן להתעלם מהקונפליקט שבו מצויים מטפלים אלה ביחס לשתי מערכות הידע שהם מחזיקים.

קירמאיר ועמיתיו (Kirmayer et al., 2015) טענו כי המגוון האתנו-תרבותי של אנשי מקצוע בתחום בריאות הנפש מהווה משאב יקר ערך. תוכניות הכשרה צריכות להכיר בכך ולאפשר לסטודנטים ולקלינאים מרחב בטוח לחקור את הרקע ואת ההנחות התרבותיות שלהם. כאשר משלבים גישות מקומיות עם גישות חיצוניות לתרבות, נראה כי המכשול העיקרי בפני אינטגרציה משמעותית הוא שהפרקטיקות המקומיות אינן מוערכות דיין (Moorehead et al., 2015). על מנת לשלב בהצלחה ידע מקומי וביו-רפואי, על הפרקטיקות ההיברידיות להתפתח מתוך התרבות הספציפית או להתקבל על ידיה. הכותבים המחברים מציעים להתייחס למטפל הדרוזי כאל מתווך תרבותי, במקום אל זר בן תרבות, אך כדי שהדבר יקרה, יש צורך בתוכניות לימוד והכשרה שיאפשרו שיח שוויוני בין המודלים השונים.

הנוטוק הוא מציאות דיסקורסיבית עבור הדרוזים. ניתן להתייחס לנרטיב-העל הדרוזי בתור כזה המאפשר עמימות של זהות האדם בגלגולים קודמים, בעוד שישנה ודאות כי גלגול נשמות מתרחש בגבולות של המגדר והשייכות החברתית (Nigst, 2019a). המשמעות של נרטיב זה באה לידי ביטוי בלגיטימציה אשר ניתנת לסיפורי הנוטוק הפתוחים שבהם המרואיינים תיארו רווחה נפשית והיעדר מצוקה, בשל העובדה שהם תומכים במבנה הדרוזי; זאת לעומת חוקרים מערביים אשר השקיעו מאמצים רבים בניסיון לפתור סיפורי נוטוק פתוחים (Cook et al., 1983). לאור מה שתואר עד כה, המחברים סבורים כי אף שהנוטוק הפתוח הוא סיפור "חזק" פחות בעדה הדרוזית מהנוטוק הפתור, הוא בכל זאת יכול להוות ניב של חוסן (idiom of resilience) (Lewis-Fernández & Kirmayer, 2019), בשל הערך האישי והחברתי הטמון בו. הנוטוק, אשר נושא בתוכו חוויה מורכבת של חוסן וקשיים, לא ניתן להבנה מלאה מבלי לבחון את ההקשר הרחב יותר שבו הוא מתרחש ואת החוויה הפנומנולוגית של הנאטק. במובן זה, המאמר הנוכחי מצטרף למחקרים אחרונים המאתגרים את הפתולוגיזציה של ניבים תרבותיים ומדגישים את החשיבות בהבנה מורכבת של פרשנויות מקומיות ותהליכי יצירת משמעות (לדוגמה, Kidron et al., 2019).

מקרה הנוטוק מדגיש את החיבור בין השיח הקליני לחברתי. דיאלקטיקה זו חשובה להבנת ניבים תרבותיים בכלל ונוטוק בפרט. בניגוד לתופעות קליניות, אשר עלולות להרחיק את הפרט מהחברה, הנוטוק מקנה מעמד חברתי משמעותי למי שחוה אותו, מציב אותו בלב ליבה של החברה הדרוזית ומבטיח שהוא שייך לקהילה זו. בנוסף, הנאטק זוכה להכללה ולאמפתיה מצד בני החברה הדרוזית בחיי היום-יום, וסיפורו מקרב את בני העדה המאזינים לו לזהות הדרוזית. זהו רובד נוסף וחשוב בחיבור בין הממד הקליני לחברתי. במילים אחרות, זו אינה רק חוויה של הפרט, אלא יש בה גם השפעה על בני העדה. המחברים טוענים כי הדרוזים מעוניינים להקשיב לסיפורי הנוטוק, מאחר שהם ממחישים עבורם את הזהות הדרוזית ה"אמיתית" או "האידיאלית". חשיבותה של דינמיקה חברתית זו בולטת יותר בשל העובדה שהדרוזים חיים בסמיכות לקהילות חילוניות וחשופים לתהליכי מודרניזציה שונים. מקרה הנוטוק מדגיש כי הבנה מעמיקה של תופעות תרבותיות דורשת צלילה

לתוך הקשרים הסבוכים בין הממד הקליני לזה החברתי, תוך הטיית הקשב לכוחות ולעוצמות שיש בתופעות אלה.

מגבלות המחקר והמלצות למחקר עתידי

מחקר זה מבוסס בעיקר על ראיונות עם מטפלים המציעים טיפולים "הגמוניים" (עובדים סוציאליים ופסיכולוגים). נוסף אליהם רואיינו שני מטפלים אלטרנטיביים. ניתוח הראיונות מלמד כי קיימים הבדלים בין שתי קבוצות מטפלים אלה ביחס להגדרת סיפורי הנוטוק של מטופליהם ותגובתם כלפיהם. במחקר עתידי חשוב לראיין מספר רב יותר של מטפלים אלטרנטיביים, כדי לגלות האם גם הם, כמו המטפלים האלטרנטיביים במחקר זה, מקבלים את סיפורי הנוטוק ומגייסים אותם לשם הבנת סיפורי החיים של מטופליהם. בהקשר זה מעניין יהיה לבחון, מהם התסריטים התרבותיים שבהם הם עושים שימוש להבנה של סיפורי נוטוק. מגבלה שנייה של מחקר זה קשורה בכך שרואיינו רק דרוזים שחוו נוטוק וחיים בישראל. בשל החיבורים המורכבים שבין הקליני והחברתי, הפוליטי והפסיכולוגי, מעניין יהיה לראיין דרוזים המתגוררים במדינות אחרות בעולם וחווים סיפורי נוטוק. לבסוף, מחקר פנומנולוגי זה הוא אקדמי בעיקרו, ולא עסק בפיתוח של כלים והדרכות (חינוכיים וקליניים) רגישי תרבות, אשר עשויים לסייע למטפלים ומחנכים בפרקטיקה היום-יומית שלהם.

מקורות

- אלקרינאוי, ע' (1998). תרומת הגישה ההבנייתית לפרקטיקה המקצועית בחברה רב-תרבותית. **חברה ורווחה**, 18(2), 253–267.
- ג'ראסי, ע' (2013). טיפול פסיכוסוציאלי בחברה הערבית. בתוך מ' חובב, א' לוונטל וי' (עורכים), **עבודה סוציאלית בישראל** (עמ' 527–560). הקיבוץ המאוחד.
- דנה, נ' (1998). **הדרוזים**. אוניברסיטת בר-אילן.
- זועבי, ח' וסויה, ר' (2010). אסטרטגיות התערבות מוטות תרבות: זיהוי והמשגה. **מפגש לעבודה חינוכית-סוציאלית**, 32, 53–73.
- חסן, י' (2011). **הדרוזים בין גאוגרפיה וחברה: מבט מבפנים**. אוניברסיטת חיפה.
- יונתן לאוס, ר' (2015). גלובליזציה של הנפש: הצד האפל של הסטנדרטיזציה של הסבל הנפשי. **פסיכולוגיה עברית**. <https://www.hebpsy.net/articles.asp?id=3337>
- מרגולין, י' וויצטום, א' (2009). תסמונות נפשיות תלויות-תרבות בישראל: ביטויים לתסמונות תלויות-תרבות בפרקטיקה הקלינית בישראל. **מדיסין**, 13, 16–27.
- סאלח, ש' (1998). עיקרי האמונה הדרוזית. בתוך נ' דנה (עורך), **הדרוזים** (עמ' 29–37). אוניברסיטת בר-אילן.
- עראידה, נ' (2015). **דרכי התמודדות של מערכת החינוך עם ילדים דרוזים שחווים תופעת "אלנטק" – זיכרון גלגול קודם**. עבודת מוסמך. מכללת אורנים.
- פלאח, א' (2001). **אמונה בגלגול נשמות, דתיות ופחד מפני מות אישי**. עבודת מוסמך. אוניברסיטת חיפה.
- פלאח, ס' (2000). **הדרוזים במזרח התיכון**. משרד הביטחון.

- פרג', ר' (2006). **גלגול נשמות: ניתוח מעמיק של נושא גלגול הנשמות בתרבויות ובדתות השונות, תוך מתן דגש על מקרי מבחן בקהילה הדרוזית**. א.ר.ח. ספרים ומחשבים.
- קדרון, ק' (2016). תרגומים תרבותיים וסובייקטיביות קמבודית-בודהיסטית. בתוך ז' ברונר וג' פלוטקין-ערמומי (עורכים), **מעבר לקליניקה: השיח הפסיכולוגי בתרבות העכשווית** (עמ' 187–208). רסלינג.
- שלסקי, ש' ואריאלי, מ' (2001). מהגישה הפרשנית לגישות פוסט-מודרניסטיות במחקר החינוך. בתוך נ' צבר-בן יהושע (עורכת), **מסורות וזרמים במחקר איכותי** (עמ' 31–76). דביר.
- שקדי, א' (2003). **מילים המנסות לגעת: מחקר איכותני – תיאוריה ויישום**. רמות.
- Abramowitz, S. A. (2010). Trauma and humanitarian translation in Liberia: The tale of open mole. *Culture, Medicine, and Psychiatry*, 34(2), 353–379.
- Abu-Baker, K. (2018). Family therapy with Palestinian Arabs: Building on inherent habits of spirituality for psychological well-being. in D. Trimble (Ed.), *Engaging with spirituality in family therapy* (pp. 15–31). Springer.
- Bennett, A. (2006). Reincarnation, sect unity, and identity among the Druze. *Ethnology*, 45(2), 87–104.
- Berg, B. (1998). *Qualitative research methods for the social science*. Viacom.
- Bourdieu, P. (1984). *Distinction: A social critique of the judgement of taste*. Harvard university press.
- Cardena, E., & Schaffler, Y. (2018). “He who has the spirits must work a lot”: A psycho-anthropological account of spirit possession in the Dominican Republic. *Ethos*, 46(4), 457–476.
- Cook, E. W., Pasricha, S. K., Samararatne, G., Maung, U. W., & Stevenson, I. (1983). A review and analysis of “unresolved” cases of the reincarnation type, I: Introduction and illustrative case reports. *Journal of the American Society for Psychical Research*, 77(1), 45–62.
- Daie, N., Witztum, E., Mark, M., & Rabinowitz, S. (1992). The belief in the transmigration of souls: Psychotherapy of a Druze patient with severe anxiety reaction. *Psychology and Psychotherapy: Theory, Research and Practice*, 65(2), 119–130.
- Dana, N. (2009). Druze identity and religion: Tradition and apostasy. *Shnaton*, 9 [Hebrew]. www.shaanan.ac.il/shnaton/15/4.pdf.
- Dwairy, M. (2006). The psychosocial function of reincarnation among Druze in Israel. *Culture, Medicine and Psychiatry*, 30, 29–53.
- Erikson, E. H. (1968). *Identity: Youth and crisis*. WW Norton & company.
- Goode-Cross, D. T., & Grim, K. A. (2016). “An unspoken level of comfort”: Black therapists’ experiences working with Black clients. *Journal of Black Psychology*, 42(1), 29–53.
- Grathoff, R. (1970). *The structure of social inconsistencies*. Nijhoff.
- Halabi, R. (2014). Invention of a nation: The Druze in Israel. *Journal of Asian and African Studies*, 49(3), 267–281.
- Halabi, R., & Horenczyk, G. (2019). Reincarnation beliefs among Israeli Druze and the construction of a hard-primordial identity. *Death Studies*, 44(1), 1–10.

- Hammack, P. L., & Toolis, E. E. (2015). Putting the social into personal identity: The master narrative as root metaphor for psychological and developmental science. *Human Development*, 58(6), 350–364.
- Handelman, D. (1994). SRB Insights: Symbolic Type. *The Semiotic Review of Books*, 5(1), 10–11.
- Haraldsson, E. (2003). Children who speak of past-life experiences: Is there a psychological explanation? *Psychology and Psychotherapy: Theory, Research and Practice*, 76, 55–67.
- Haraldsson, E. (2012). Cases of the reincarnation type and the mind–brain relationship. In A. Moreira-Almeida & F. Santana Santos (Eds.), *Exploring frontiers of the mind-brain relationship* (pp. 215–231). Springer.
- Iancu, I., Spivak, B., Mester, R., & Weizman, A. (1998). Belief in transmigration of the soul and psychopathology in Israeli Druze. *Psychopathology*, 31, 52–58.
- Kidron, C. A., & Kirmayer, L. J. (2019). Global mental health and idioms of distress: The paradox of culture-sensitive pathologization of distress in Cambodia. *Culture, Medicine, and Psychiatry*, 43(2), 211–235.
- Kidron, C. A., Kotliar, D. M., & Kirmayer, L. J. (2019). Transmitted trauma as badge of honor: Phenomenological accounts of Holocaust descendant resilient vulnerability. *Social Science & Medicine*, 239, 1–9.
- Kirmayer, L. J. (2001). Cultural variations in the clinical presentation of depression and anxiety: Implications for diagnosis and treatment. *Journal of Clinical Psychiatry*, 62, 22–30.
- Kirmayer, L. J., Rousseau, C., Eric Jarvis, G., & Guzder, J. (2015). The cultural context of clinical assessment. *Psychiatry*, 1, 56–70.
- Lambek, M. (1980). Spirits and spouses: Possession as a system of communication among the Malagasy speakers of Mayotte. *American Ethnologist*, 7(2), 318–331.
- Lewis-Fernández, R., & Kirmayer, L. J. (2019). Cultural concepts of distress and psychiatric disorders: Understanding symptom experience and expression in context. *Transcultural Psychiatry*, 56(4), 786–803.
- Littlewood, R. (2001). Social institutions and psychological explanations: Druze reincarnation as a therapeutic resource. *Psychology and Psychotherapy: Theory, Research and Practice*, 74(2), 213–222.
- McAdams, D. P. (2008). American identity: The redemptive self. *The General Psychologist*, 43(1), 20–27.
- Moorehead, V. D., Gone, J. P., & December, D. (2015). A gathering of native American healers: Exploring the interface of indigenous tradition and professional practice. *American Journal of Community Psychology*, 56(3), 383–394.
- Morrow, S. L. (2005). Quality and trustworthiness in qualitative research in counseling psychology. *Journal of Counseling Psychology*, 52, 250–260.
- Natour, S., & Hasson, A. (2001). *The Druze*. Asia Publications.
- Nichter, M. (2010). Idioms of distress revisited. *Culture, Medicine, and Psychiatry*, 34(2), 401–416.

- Nigst, L. (2018). Being one and two and Druze: Problems of belonging in the remembrance of previous lives. In H. Kowar, G. Lechleitner, & C. Liebl (Eds.), *International Forum on Audio-Visual Research-Jahrbuch des Phonogrammarchivs* (Vol. 8, pp. 56–81). Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Nigst, L. (2019a). Druze reincarnation in fiction. *Journal of Arabic and Islamic Studies*, 19, 15–34.
- Nigst, L. (2019b). “Entering a gigantic maze”: The ambivalent presence of previous-life memories in Druze discourse. *Social Compass*, 66(2), 273–288.
- Oppenheimer, J. W. (1980). “We are born in each others’ houses”: Communal and patrilineal ideologies in Druze village religion and social structure. *American Ethnologist*, 7(4), 621–636.
- Pargament, K. I., & Saunders, S. M. (2007). Introduction to the special issue on spirituality and psychotherapy. *Journal of Clinical Psychology*, 63(10), 903–907.
- Schutz, A., & Luckmann, T. (1974). *The Structure of the Life-World*. Heinemann.
- Somer, E., Klein-Sela, C., & Or-Chen, k. (2011). Beliefs in reincarnation and the power of fate and their association with emotional outcomes among bereaved parents of fallen soldiers. *Journal of Loss and Trauma*, 16, 459–475.
- Spivak, B., Iancu, I., Daie, N., & Weizman, A. (1995). The belief in the transmigration of souls as a presenting symptom of generalized anxiety disorder in a military setting. *Psychopathology*, 28(3), 158–160.
- Stevenson, I. (1990). Phobias in children who claim to remember previous lives. *Journal of Scientific Exploration*, 4, 243–254.
- Stevenson, I. (2000). The phenomenon of claimed memories of previous lives: Possible interpretations and importance. *Medical Hypotheses*, 54, 652–659.
- Strauss, A., & Corbin, J. (1998). *Basics of qualitative research: Techniques and procedures for developing grounded theory*. Sage Publication.
- Sumathipala, A., Siribaddana, S. H., & Bhugra, D. (2004). Culture-bound syndromes: The story of dhat syndrome. *The British Journal of Psychiatry*, 184(3), 200–209.
- Vanthuyne, K. (2003). Searching for the words to say it: the importance of cultural idioms in the articulation of the experience of mental illness. *Ethos*, 31(3), 412–433.
- Ventriglio, A., Ayonrinde, O., & Bhugra, D. (2016). Relevance of culture-bound syndromes in the 21st century. *Psychiatry and Clinical Neurosciences*, 70(1), 3–6.
- Yap, P. M. (1962). Words and things in comparative psychiatry, with special reference to the exotic psychoses. *Acta Psychiatrica Scandinavica*, 38, 157–182.